

La rereguarda. Vida local i front de guerra

Joan VILLARROYA
Universitat de Barcelona

A finals de març de 1938, la guerra s'apropava ràpidament a les comarques del sud de Catalunya. El nombre de bombardeigs que colpiren els pobles de les Terres de l'Ebre, i particularment Tortosa, la principal ciutat d'aquestes contrades, augmentà considerablement¹. Entre el 4 i 7 d'abril, Horta de Sant Joan, a la Terra Alta, patí tres bombardeigs que ocasionaren tres morts; els dies 6 i 7 foren bombardejades Amposta, Ulledecona, Alfara de Carles, Aldover i Xerta; el 8, Tivenys, Sant Carles de la Ràpita i de bell nou Xerta i Aldover; Ulledecona i rodalies patiren bombardejors els dies 9,10,13 i 15; aquest darrer dia també foren bombardejats Sant Carles de la Ràpita, Santa Bàrbara, Roquetes i El Perelló. El 16 ho foren Tivenys i Amposta, el 18 L'Ampolla, i el 19, L'Aldea.

Tortosa fou bombardejada els dies 1, 2, 5,7 –5 morts–, 8, 9, 13, 15, 18 i 19. El dia 15, la capital de la comarca del Baix Ebre patí 13 agressions aèries, que ocasionaren nombrosos morts. Dels quasi 3.000 edificis destruïts al nucli urbà de Tortosa, una part important ho foren aquests dies d'abril i per les bombes llançades per l'aviació italiana.

Davant la proximitat de tropes i de combats, molta gent abandonà els nuclis urbans i es refugià en masos i coves de les rodalies. En el moment de l'entrada de les tropes franquistes, el saqueig d'immobles fou una constant. El pillatge afectà majoritàriament les cases abandonades, principalment les d'aquells que havien marxat dels pobles. Entre la població civil es donaren dues actituds ben diferents: mentre una part de la població rebia amb entusiasme les tropes de l'exèrcit franquista, una altra part dels habitants que se sentien amenaçats per la seva implicació o compromís amb el bàndol republicà, i marxaven dels pobles sense saber que començaven un exili en molts casos definitiu i que molts d'ells no tornarien mai més als seus pobles, ni tornarien a veure l'Ebre.

Els dies previs a l'entrada dels franquistes, per Jesús i pobles veïns va anar passant gent de poblacions properes de l'interior del Baix Ebre, de la Terra Alta, del Baix Aragó i del nord del País Valencià que fugien davant la previsible i quasi imminent arribada dels nacionals. Gairebé tots anaven en carros carregats fins a dalt amb tota mena d'estris de la casa o de la feina que podien salvar o que permetrien sobreviure en el futur: matalassos, mantes, eines de pagès, algun moble, palanganes, cubells i poals... Damunt de tota

Article rebut el 10-10-2019 i admès a publicació el 5-12-2019.

1. Sobre els bombardeigs, he utilitzat els llibres de Ramon ARNABAT i David ÍÑIGUEZ, *Atac i Defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre 1936-1939*, Valls, Cossetània Edicions, 2013; Xavier PUJADAS, *Tortosa 1936-1939. Mentalitats, revolució i guerra civil*, Tortosa, Dertosa, 1988; Victor HURTADO, Toni SEGURA i Joan VILLARROYA (eds.), *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions Dau, 2010.

impedimenta, les criatures, dones i homes grans, perquè els més joves estaven mobilitzats. Un espectable llastimós².

La majoria d'aquests fugitius anaven a engruixir les desenes de milers de refugiats que ja residien a Catalunya, i un cop passaren els ponts sobre l'Ebre per Tortosa, la majoria continuaren per la carretera general cap a Tarragona. Josep Subirats descriu amb les següents paraules aquesta situació:

Encara viuen avui molts tortosins i tortosines [...] que recorden, igualment, l'amargor de l'allau de gent d'aquell 18 d'abril marxant a refugiar-se en altres indrets de Catalunya; i que saben de la riuada humana que es trobava entrebancada a la costa de Soldevida, que no abastava a engolir-la. Hi havia un sol afany: fugir, sense saber ben bé cap a on. Tortosa fou una ciutat màrtir³.

El 18 d'abril és quan es volen els ponts del riu, primer els de vehicles i vianants, i ja a la matinada del 19, el del ferrocarril. Pocs eren conscients que durant nou mesos el riu i els seus voltants serien un front de guerra i aquest fet influiria a la vida a la rereguarda, una influència que aniria més enllà de les seves vides personals i afectaria les cases, les terres i les infraestructures⁴.

Si ens centrem en la ciutat de Tortosa, el nucli urbà va quedar abandonat i les autoritats militars de l'Exèrcit popular no permetien que la gent visqués a la línia de front; contravenir aquestes ordres era perillós. Sabem que una part de la població va marxar del nucli urbà i es va refugiar a diferents indrets de la riba esquerra, masos i coves, o a d'altres pobles més a l'interior de Catalunya. Molts tortosins i tortosines vivien escampats en casetes de camp entre Mig Camí i el Coll de l'Alba i fins al Perelló. En algunes casetes vivien de 5 a 20 persones, en condicions sanitàries molt precàries, sense aigua i amb greus problemes per alimentar-se; les malalties com el tifus i la disenteria s'estengueren ràpidament entre els tortosins que quedaren a la riba esquerra del riu⁵. Al poble del Perelló s'instal·laren les autoritats municipals, concretament a Can Caseres, i correus a can Pere *el Maco*. El racionament es repartia al mas de Cintet de L'Aguiló⁶. A la zona franquista, les autoritats locals nomenades per l'Exèrcit tenien la seu al poble dels Reguers.

El patrimoni documental i artístic de Tortosa fou salvat pel regidor de Cultura, Joan Cid Mulet, que va traslladar els arxius municipals al monestir de Santes Creus i una bona part del patrimoni artístic, entre ells el valuós Llibre dels Costums, al monestir de Poblet.

Una altra part de la població de Tortosa es va quedar als pobles de la riba dreta del riu, com ara Roquetes, Jesús i Ferreries, ocupats per les tropes franquistes. Davant l'obligació d'abandonar els llocs habitats a la vora de la línia de foc, alguns habitants es refugiaren a pobles situats més a l'interior, com ara Uldecona, Santa Bàrbara, La Sènia o Mas de Barberans.

---

2. Daniel ARASA, *Jesús en Guerra (1936-1939)*, Sant Julià de Vilatorrada, FLA H, Edicions i Publicacions, 2018.

3. Josep SUBIRATS PIÑANA, *Tortosa, Front de Guerra. La rereguarda durant la guerra civil*, Barcelona, Columna edicions, 1996, pp. 210 -211.

4. Oriol DUEÑAS ITURBE, *La gran destrucció. Els danys de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1957)*, Lleida, Pagès editors, 2016.

5. PUJADAS, *Tortosa 1936-1939. Mentalitats...*, pp. 252-253.

6. SUBIRATS, *Tortosa, Front de Guerra...*, pp. 211-212.

La població, a banda i banda del riu, intentà viure amb normalitat, per bé que els trets de fusell i metralladora i el foc d'artilleria i morters els recordaven periòdicament que vivien en un front de guerra. En un cantó i l'altre, els pagesos intentaren collir el blat i l'arròs, ensems que treballaven l'horta per tal de collir verdures i hortalisses. Sembla que a la zona controlada per l'Exèrcit popular hi hagué més dificultats per treballar els camps, ja que hi havia la prohibició de viure a menys de sis quilometres del riu, tot i que molts pagesos incompliren l'ordre.

Als pobles del Montsià, els horts evitaren en part l'escassetat alimentària i la fam no estigué tan present com ho estava entre els refugiats a la zona republicana, entre Tortosa i El Perelló. Aquests en gran part depenien d'un racionament que moltes vegades no hi arribava.

Viure en un front de guerra tenia els seus perills. Els obusos d'artilleria causaren algunes baixes entre la població civil. Aquest fou el cas de Maria Serrà Turch, quan un obús va caure a casa seva al Pinell de Brai, el 29 de juny, i li va causar la mort⁷. També les explosions de material militar que es trobava pels camps o emmagatzemat, en improvisats polvorins, foren la causa de la mort d'alguns habitants de les Terres de l'Ebre. Aquest fou el cas d'una bomba que va explotar dins l'església de Jesús i hi va matar tres nens i en ferí d'altres⁸.

Fins que va començar la batalla, i després durant la mateixa, un canvi espectacular a la rereguarda fou la gran presència de soldats. Va ser molt més acusada a partir del mes de juny a la banda republicana, ja que preparant l'ofensiva en poques setmanes s'hi concentraren quasi 60.000 homes per iniciar la batalla. Aquesta concentració fou la causa que a tots els pobles riberencs, tant als nuclis urbans com als seus termes municipals, molts edificis i molts masos fossin ocupats pels caps i soldats de l'Exèrcit popular. A Tortosa, al xalet del doctor Llorca es va establir el quarter general del Vè Cos d'Exèrcit. Alguns edificis foren habilitats com a polvorins, i a pobles situats més a la rereguarda s'habilitaren espais per a la instrucció i entrenament de la tropa, com ara el Parc Samà al municipi de Cambrils. En la preparació de l'ofensiva s'habilitaren nombrosos indrets com a hospitals de guerra per atendre al gran nombre de ferits que es pensava que hi hauria⁹. A part de tendes de campanya, masos, convents, coves, túnels –sobretot els del ferrocarril– i escoles –com ara la de l'Ametlla de Mar– serien els mesos següents escenaris per on passarien milers de ferits, alguns dels quals moririen i serien enterrats a la vora d'aquests hospitals provisionals.

Als pobles de la riba dreta, sota control de l'Exèrcit franquista, passà tres quarts del mateix, per molt que la concentració de tropes fou menor. Un fet a destacar és que els habitants d'aquests pobles poc podien sospitar, uns mesos abans, que en alguns d'ells hi hauria una notable presència d'estrangers. Aquest seria el cas de La Sènia i la presència

7. Antònia SERRES BUENAVENTURA, *Desfeta i recuperació. Guerra i postguerra al Pinell de Brai*, Calaceit, Associació Cultural Pi del Broi, 2008, p. 56.

8. ARASA, *Jesús en Guerra (1936-1939)*, pp. 291-292.

9. Carles LLAURADÓ i Albert SABATÉ, "La sanitat republicana durant la batalla de l'Ebre. L'exemple del XV Cos d'Exèrcit", a Jordi PIQUÉ PADRÓ i Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ (eds.), *Guerra civil a les comarques tarragonines (1936-1939)*, Tarragona, Cercle d'estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1999, pp. 135-164. Carles HERVÀS PUYAL, "Organització de la Sanitat Militar a l'exèrcit de la república", a Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ i Pere CLUA MICOLA (eds.), *La batalla de l'Ebre: un riu de sang*, Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre, 2018, pp. 117-128.

de nombrosos soldats alemanys de la Legió Còndor¹⁰. Alguns edificis del poble, com ara l'escola, foren utilitzats com a oficines i seu del grup de caces que tenia la base al camp d'aviació, situat als afores del poble. Els comandaments s'hostatjaren a diferents xalets del municipi. Els soldats alemanys participaren de la vida quotidiana de La Sènia, organitzaren concerts i desfilades i, el que es més important, de vegades repartien menjar i tabac per als homes. Una part de la població, principalment dones, treballava en tasques de cuina i neteja, fet que els proporcionava un sou.

En el cantó republicà, la presència d'estrangers fou molt més plural, ja que les brigades internacionals estaven formades per voluntaris de molts països. A la zona de Tortosa es desplegaren la Brigada Internacional XII, coneguda amb el nom de Garibaldi, i la XIV¹¹. A la XII hi havia molts italians, belgues i francesos. La confraternització fou bona i, malgrat l'impediment de l'idioma, el seu ajut en el moment de les collites, el repartiment de menjar entre la població civil, l'organització de balls i esdeveniments esportius feren que els brigadistes hi deixessin un bon record; fins i tot hi va haver algun matrimoni entre algun brigadista i alguna noia dels pobles on vivien els internacionals.

La repressió

Als pobles ocupats pels franquistes, la repressió contra els partidaris de la República es desfermà ràpidament. En alguns pobles de la Terra Alta, com ara Batea i Vilalba dels Arcs, es produïren algunes execucions sumàries pocs dies després de l'entrada de les tropes franquistes. Segons informacions facilitades per l'historiador David Tormo, entre els dies 4 i 8 d'abril de 1938 quatre veïns foren executats sense cap mena de judici. Les versions sobre la participació de veïns del poble en les mateixes són contradictòries. Molt més clara és aquesta participació en els assassinats de 10 veïns, els mesos d'abril i maig de 1939, amb la guerra finalitzada.

A nivell general, les noves autoritats col·laboraren en la repressió, fent llistats de persones acusades de desafectes al nou règim. A Flix, la llista de desafectes fou de 247¹²; a Corbera d'Ebre, de 54¹³. Alguns dels acusats de simpatitzar amb la República, però que no havien comés cap delictes tipificat en el Codi de Justícia Militar, foren obligats a marxar del seu poble i refugiar-se a pobles de la rereguarda, com ara La Sènia o Mas de Barberans, i en el cas de la Terra Alta, fins i tot a Saragossa capital. Moltes dones acusades de ser d'esquerres foren rapades al zero, obligades a netejar els edificis on radicaven les autoritats civils i militars i, el que és pitjor, a beure oli de ricí, que en algun cas va tenir

10. Heribert GARCÍA ESTELLER, *La Aviación republicana y la Legión Cóndor en el aeródromo de la Sènia*, Valladolid, Galland Books, 2012.

11. Sobre aquesta Brigada Internacional, i el seu pas per la batalla de l'Ebre disposem entre altres fonts del llibre de Moisès LLOPART, *Diari retrobat, memòries de guerra*, El Prat de Llobregat, Ajuntament del Prat de Llobregat, 2002.

12. Josep M. PÉREZ SUÑÉ i Pere RAMS FOLCH, *Flix en guerra (1936-1939) De la construcció dels refugis antiaeris a la batalla de l'Ebre*, Flix, Associació cultural La Cana, 2019, p. 62

13. Pere CLUA MICOLA, Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ i Cinta MARGALEF FANECA (eds.), *Corbera d'Ebre, 200 anys d'Història 1800-2007*, Corbera d'Ebre, Ajuntament de Corbera d'Ebre, 2007, p. 117. Dels 54, Francesc Martell Papaseit, fou afusellat al cementiri de Gandesa el 12 de juliol de 1938.

conseqüències mortals. Aquest fou el cas de Pepa Fortuny, la *Valentina*, del poble de Jesús¹⁴.

Els detinguts passaren a ser jutjats per les autoritats militars. Els de les comarques del Montsià i Baix Ebre foren jutjats a Vinaròs i els de la comarca de la Terra Alta, a Gandesa¹⁵. Dels condemnats a mort i afusellats se n'han localitzat 31 a Vinaròs i 16 a Gandesa. Els pobles de procedència dels executats a Vinaròs eren: Alfara de Carles, Jesús i Maria, Roquetes, Tortosa i Xerta de la comarca del Baix Ebre, i Alcanar, Amposta, La Galera, Godall, Mas de Barberans, Santa Bàrbara, La Sènia i Ulldecona, del Montsià. El 2 i el 6 de juliol foren les dates on s'efectuaren més afusellaments. Roquetes i Ulldecona, amb 6 executats cadascuna abans no finalitzés la batalla de l'Ebre, són les localitats amb més afusellats. De Jesús foren afusellats dos homes: Daniel Martorell Mulet, secretari de les Joventuts Llibertàries, i Josep Ribes Nolla, membre del Comitè Roig; havien estat jutjats a Vinaròs el 21 de maig de 1938, al costat d'altres tres habitants de Jesús¹⁶.

Els jutjats i afusellats a Gandesa eren de Batea, Bot, Corbera d'Ebre, Gandesa i El Pinell de Brai. De Gandesa foren set els afusellats i de Batea, sis. El 19 de maig i el 12 de juliol són les dates quan es van produir més afusellaments.

A part dels executats, moltes altres persones foren condemnades a diverses penes de presó, i algunes foren deixades anar en llibertat. Un exemple és el del consell de guerra del 20 de maig de 1938, quan 22 persones del Pinell de Brai foren jutjades a Gandesa i només una fou condemnada a mort. També d'aquest mateix poble, quatre persones foren jutjades a Saragossa el 27 d'abril¹⁷.

També als pobles de la zona republicana, principalment al municipi de Tortosa, situat a la riba esquerra del riu, es produïren diversos fets repressius durant el temps que l'Ebre fou front de guerra. Abans que el front s'estabilitzés, és a dir, en el moment que les tropes republicanes es retiraven, el mes d'abril de 1938, en alguns pobles d'aquestes comarques es van produir algunes detencions i execucions. Concretament, va haver-hi alguns executats a Alcanar, Sant Carles de la Ràpita i Santa Bàrbara a la comarca del Montsià. De la comarca de la Terra Alta, vuit veïns del poble de Prat de Comte van ser detinguts el mes d'abril i els seus cadàvers van aparèixer al terme de Tortosa, a la finca de la vídua Franquet, un cop acabada la guerra.

A la zona de Tortosa, controlada per les tropes republicanes, en acabar la guerra van aparèixer 41 cadàvers en diverses fosses situades a la finca del doctor Emili Llorca. El xalet d'aquesta finca era utilitzat com a comandament de l'Exèrcit popular, i entre els oficials que hi residien, hi havia un jove comandant de 24 anys conegut com *el Cubano*, al qual es considera responsable d'aquestes execucions, que es produïren els mesos d'abril i maig de 1938. També sembla que alguns càrrecs polítics tortosins delataren els assassinats com a sospitosos de quintacolumnistes, ja que foren detinguts a zones properes a les línies de front.

---

14. ARASA, *Jesús en Guerra (1936-1939)*, p. 293.

15. Josep M. SOLÉ SABATÉ, *La repressió franquista a Catalunya 1938-1953*, Barcelona, Edicions 62, 1985.

16. ARASA, *Jesús en Guerra (1936-1939)*, pp. 329 i ss.

17. SERRES, *Desfeta i recuperació. Guerra...*, p. 47.

Evacuació de gent dels pobles en iniciar-se la batalla

Ja hem explicat que des del mes d'abril de 1938 la gent marxava de les zones properes al riu, que era la línia de front, cap a llocs que considerava més segurs. Aquesta marxa fou moltes vegades forçada per les autoritats militars. Els llocs on la gent es protegia eren els masos i casetes de les rodalies dels pobles. A partir del 25 juliol, data de l'inici de la batalla, la gent dels pobles que restà dins de la línia de front o a la immediata rereguarda, principalment a les comarques de la Terra Alta i Ribera d'Ebre, es protegí fora dels nuclis urbans o dins d'aquests en indrets que aparentment eren segurs. N'hi havia que marxaven als masos de les rodalies, però moltes persones varen marxar o van ser evacuades a pobles de les respectives rereguardes.

L'aspecte que presentaren alguns dels pobles en el moment de l'entrada de les tropes republicanes era fantasmagòric. Aquest és el testimoni de Francesc Costa Amigó en entrar a la Fatarella: "Aquest poble havia estat abandonat pel seus habitants el dia anterior, moltes portes restaven obertes i ja havien sofert un incipient saqueig"¹⁸.

Dels pobles que quedaren en mans dels franquistes, però que durant alguns dies i fins i tot setmanes estigueren a primera línia del front, com fou el cas de Gandesa i Vilalba dels Arcs, coneixem el nombre de famílies que foren evacuades a pobles de l'Aragó. De Gandesa foren evacuades unes dues-centes famílies¹⁹, i els pobles d'acollida foren: 12 a Batea, 16 a Caseres, 32 a Calaceite, 46 a Maella, 22 a Casp i 51 a Alcanyís. En el cas de Vilalba dels Arcs²⁰, les famílies evacuades foren unes 80 a Casp, 50 a Batea, 45 a Maella, 15 a Fabara, 10 a Mazaleon, 10 a Piñeras, 5 a Alcanyís i 5 a Cretas.

Tots els pobles dels voltants de la batalla quedaren deserts i en finalitzar la guerra es recuperaren poc a poc. Josep Sánchez Cervelló i Pere Clua ens descriuen l'estat en que es trobaven amb les següents paraules:

en arribar als seus llocs d'origen trobaren un espectacle desolador. Gairebé no hi havia cap edifici sencer, no hi havia aigua corrent ni llum elèctrica. Als carrers i entre les runes, hi havia cadàvers d'animals i de persones, igual que als camps que, a més, estaven infectats d'obusos, projectils, bombes i armament divers. A les cases havia desaparegut el mobiliari, amb el qual els soldats havien fet foc o l'havien destruït. No hi havia estris per cuinar, ni roba. Tot estava enrunat i les cases no tenien ni portes i ni finestres²¹.

Pèrdues humanes, pèrdues materials

El cost més elevat que tingué viure en un front de guerra i al bell mig d'una gran batalla fou la pèrdua de vides humanes. A part dels que moriren per la manca d'alimentació i malalties infeccioses, molts civils periren per bombardeigs d'aviació i d'artilleria o per explosions de material de guerra, bombes de mà o obusos, dels quals el territori quedà farcit. Les víctimes per causa del material bèl·lic foren un degoteig constant els anys de la postguerra. A l'inici de la batalla, la intensificació dels

18. Francesc COSTA i AMIGÓ, *Notes d'un soldat. A la guerra civil 1938-1939*, [s.l.],[s.e], 2012, p. 89.

19. Lluís M. MEZQUIDA y GENÉ, *La batalla del Ebro. Asedio y defensa de Gandesa en sus aspectos, militar, económico demográfico y urbanístico*, Tarragona, Diputación Provincial de Tarragona, 1973, p.174.

20. Lluís M. MEZQUIDA y GENÉ, *La batalla del Ebro. Asedio y defensa de Villalba de los Arcos en sus aspectos militar, económico, demográfico y urbanístico*, Tarragona, Diputación Provincial de Tarragona, 1974, p. 198.

21. SÁNCHEZ CERVELLÓ i CLUA, *La batalla de l'Ebre: un riu de sang*, p.64.

bombardeigs sobre els pobles situats a la rereguarda, com ara L'Hospitalet de l'Infant, Vandellós, El Perelló, L'Ampolla, L'Ametlla de Mar, Falset, La Bisbal de Falset i Marçà, ocasionà diverses víctimes civils. El Pinell de Brai fou bombardejat el 28 de juliol pels *Stukas J-87*, que hi ocasionaren 13 víctimes mortals.

El temps que va durar la batalla a Gandesa, entre els vilatans que no van abandonar el poble va haver-hi 17 defuncions²². Tres ho foren a causa de la guerra: un home de 92 anys ferit per metralla i dos joves als què els va explotar una bomba de mà. A Vilalba dels Arcs van morir 14 persones, dues a causa d'un obús d'artilleria²³.

Si parlem de les destrosses materials, el poble de Corbera d'Ebre a la Terra Alta, n'és encara avui en dia un símbol, però molts altres pobles també patiren molts desperfectes als seus conjunts urbans, bàsicament per bombardejos d'aviació i artilleria. A la Terra Alta, a Gandesa la seva capital, les destrosses urbanes començaren el 26 de juliol, quan va explotar un polvorí. En acabar la batalla, 31 cases havien estat destruïdes totalment i 211 parcialment. El nombre de cases censades era de 1.008. La majoria de les destrosses foren degudes al foc d'artilleria²⁴.

A Vilalba dels Arcs, dels 400 edificis del nucli urbà, 80 foren destruïts totalment i la resta ho foren parcialment. Cal tenir en comte que alguns càlculs sostenen que la artilleria i morters republicans van disparar 30.000 projectils a la zona de Vilalba²⁵. Particularment, em sembla una xifra exagerada.

A la comarca de la Ribera d'Ebre, a Móra d'Ebre, els danys sobre edificis destruïts o danyats, 649, foren avaluats en 6.004.955 pessetes, i els de cases destruïdes o danyades, en 4.452.995²⁶. A Flix, el nucli urbà, la zona de la fàbrica de SEQF i la colònia patiren danys molt greus. Un total de 160 edificis resultaren malmesos²⁷. Al Pinell de Brai, les cases destruïdes foren 79²⁸.

Hem deixat per al final les pèrdues materials a la ciutat de Tortosa. Les dades de destruccions son esfereïdores. Segons un informe municipal de la postguerra, dels 2.596 edificis registrats a la ciutat abans del juliol de 1936, menys del 20%, 484, van resultar il·lesos. Dels més de 2.000 afectats, 211 van quedar totalment destruïts, 91 estaven afectats en més del 75% de la seva estructura, 90 superaven el 50% dels danys estructurals i 1.720 estaven afectats en menor mesura²⁹. Luis M. Mezquida va avaluar l'índex de cases

22. MEZQUIDA, *La batalla del Ebro. Asedio y defensa de Gandesa...*, p.175.

23. MEZQUIDA, *La batalla del Ebro. Asedio y defensa de Villalba...*, p.199.

24. MEZQUIDA, *La batalla del Ebro. Asedio y defensa de Gandesa...*, p.178.

25. MEZQUIDA, *La batalla del Ebro. Asedio y defensa de Villalba...*, pp.194-195.

26. Jordi CID i SEGURA, *Els ajuntaments de la Ribera d'Ebre durant la consolidació del franquisme (novembre 1938-desembre 1942)*, Flix, Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, 2017, p. 59.

27. Manel GÜELL, "El Fons "Servicio nacional de regiones devastadas y reparacions" de l'Arxiu Històric de la Diputació de Tarragona", *Biblioteca digital de la Carrutxa*, publicat digitalment 2003, <http://www.carrutxa.cat/biblioteca/ftp/SNRDR.pdf>, (consultat el 17 de juliol del 2019); i PÉREZ SUÑÉ i RAMS FOLCH, *Flix en guerra (1936-1939)...*, p. 114.

28. SERRES, *Desfeta i recuperació. Guerra...*, pp. 52-54.

29. David TORMO, "El lent i feixuc intent de reconstrucció d'un país en ruïnes", a DD.AA., *Catalunya durant la guerra civil dia a dia. Vol. 24. Pèrdues humanes i econòmiques de la guerra*, Barcelona, Edicions 62-La Vanguardia, 2006, p. 94.

totalment destruïdes en un 11,64%, i les parcialment afectades, en un 56,72% del total³⁰. Aquest mateix autor assenyala que a la comarca el nombre de edificis totalment destruïts fou de 195, i 425 els edificis parcial o greument afectats.

Per tal d'ajudar a la reconstrucció dels pobles que patiren danys durant la guerra, el règim franquista va crear una *Direcció General de Regiones Devastadas*. Les poblacions que demostrassin un tant per cent de destrucció superior al 75 podrien ser adoptades pel mateix Franco, fet que permetria dotar a les esmentades localitats dels mitjans necessaris per refer tots els danys que havien patit. De les adoptades de les comarques tarragonines, els anys 1939 i 1940, la seva totalitat eren de les Terres de l'Ebre. L'any 1939 foren adoptades Benifallet, Benissanet, Corbera d'Ebre, La Fatarella, Móra d'Ebre, El Pinell de Brai i Tortosa. El Perelló fou adoptat l'any 1940 i Gandesa, el 1941.

A totes les pèrdues urbanes cal afegir les pèrdues econòmiques en els sectors agrari, industrial i comercial. A Tortosa i comarca, el total d'aquestes pèrdues se situa en 500 milions de pessetes de l'època. D'aquest total, 207 milions corresponen a l'agricultura³¹.

Quant a aquest sector, alguns municipis de la Terra Alta, com ara Gandesa, Vilalba dels Arcs i Corbera d'Ebre, van patir pèrdues que arriben al 40 o 50% de la producció agrària d'abans de la guerra, desenes de milers de ceps, o milers d'arbres com ara oliveres i ametllers, es van perdre. A més, els treballs al camp hagueren de conviure amb el material bèl·lic que farcia totes les terres de conreu d'aquests municipis. La recuperació de tot aquest material, la *xatarra*, va ajudar a superar les dures condicions econòmiques de la postguerra, a canvi que algunes persones perdessin la vida per accidents en explotar alguna bomba de mà o projectils de morter o artilleria.

64

La rereguarda de la batalla de l'Ebre en el temps i l'espai

Tot reflexionant sobre la vida a la rereguarda a les Terres de l'Ebre durant els mesos d'abril i desembre de 1938, tinc el dubte d'on acaba aquest concepte en l'espai i el temps. L'espai és únicament el de les Terres de l'Ebre o arriba a qualsevol indret de Catalunya? El temps és fins el novembre del 38 o arriba fins molts anys després que la batalla acabés? He volgut fer un diàleg en el temps entre aquesta rereguarda de l'any 38 fins avui mateix. El temps em porta fins al Perelló, on el setembre del 2018 es van homenatjar dos brigadistes que foren enterrats al seu cementiri l'any 1938.

En l'espai, era rereguarda la meua ciutat nadiua, Badalona, quan Josep M. Cuyàs Tolosa escrivia en el seu diari de guerra el 14 d'agost de 1938: "Es van rebent notícies d'haver mort en l'ofensiva de l'Ebre varis xicots de la lleva del 25, ço que ha omplert de dol moltes famílies"³². El dol aniria augmentant i pràcticament cada dia l'Ajuntament rebia la notificació del Ministeri de Defensa Nacional dels que desapareixien, eren ferits o havien mort en el front de l'Ebre. Però el dol arribava a cada indret de Catalunya, on

---

30. Luis M. MEZQUIDA y GENÉ, *La Batalla del Ebro. Asedio de Tortosa y combates de Amposta. Del río Guadalupe al Gayá, con las ocupaciones de Falset, Montblanc, Valls, Reus y Tarragona (1938 - 1939)*, Tarragona, Diputación Provincial de Tarragona, 1970, p. 210.

31. *Ibidem*, p. 215.

32. Josep M. CUYÀS TOLOSA, *Diari de Guerra, Badalona, 1936-1939*, Badalona, Museu de Badalona, 2006, vol. I, p. 799.

anaven arribant les notícies sobre els que morien a la batalla. És difícil trobar un poble a Catalunya on no hi hagi un soldat mort a la batalla de l'Ebre.

Una part important de la rereguarda eren les ciutats i pobles de Catalunya on hi havia hospitals, on molts dels ferits a l'Ebre foren traslladats. Molts no sobrevisqueren a les seves ferides. Entre ells hi havia el tinent Joan López Faure, de la 226 Brigada Mixta de la 42 Divisió, que va morir el 23 de setembre a l'hospital de La Savinosa a Tarragona; o el tinent Silvà Gotarredona, que va morir a l'hospital de Vilanova i la Geltrú. Gotarredona era eivissenc, amic d'Àngel Palerm i com ell oficial sortit de l'Escola Popular de Guerra de la Generalitat de Catalunya. Palerm s'exilià a Mèxic i fou un antropòleg de referència mundial.

Entre els pobles i ciutats que foren rereguarda hospitalària, sense citar-los tots, podem esmentar Reus, Valls, Cambrils, Montbrió, Tarragona, Igualada, Vilanova i la Geltrú, Barcelona, Girona, Mataró o Sant Hilari Sacalm, on Moisès Llopart, de la XIV Brigada Internacional, va guarir-se de les seves ferides³³.

A les fosses comunes dels cementiris de tots aquests pobles i ciutats, lluny del front, són enterrats molts soldats que havien estat ferits a les Terres de l'Ebre. Per mi eren i són rereguarda.

I en el temps. S'acaba el 25 de febrer de 1941, quan Rosa Font declarà que el seu fill Conrad Font Barceló, de la quinta del biberó, va morir a l'Ebre a principis d'agost? La declaració fou feta quan Conrad Font fou cridat per fer el servei militar³⁴. No se'n sap ni la unitat ni l'indret. Tampoc sabem si va passar a la vora de Garcia, on el seu oncle i padrí Joan Font Médico havia nascut l'agost de 1897.

Acaba el maig de 1987, quan les cendres de Salvador Riera Forns, foren escampades a la llera del riu? Salvador Riera havia nascut el 31 de desembre de 1920, per unes hores no es va salvar de la quinta del biberó. Soldat de la 130 Brigada Mixta, va sobreviure al 30 d'octubre a l'infern de Cavalls,

Salvador Riera va trobar anys després a la serra de Cavalls les sabates d'en Jaume, a les quals un altre *biberó*, el poeta i escriptor Josep Gual Lloberes, va dedicar uns versos:

Avui he tornat a la Serra de Pàndols.
i a la cova he trobat
les sabates d'en Jaume.
Un forat a les soles
i una pinta de bales,
dins un plat enfangat
tres cascots de metralla.
Des de l'any trenta-vuit
jo no havia tornat
a la Serra de Pàndols.
I a la cova han quedat
les sabates d'en Jaume.
Dins un plat enfangat
tres cascots de metralla.

33. LLOPART, *Diari retrobat, memòries....*, pp.105-107. Abans de ser ferit, Llopart fou un dels pocs supervivents de l'atac per Camp redó, del batalló La Commune de Paris, de la XIV Brigada Internacional. En una visita als hospitals a la rereguarda on estaven ingressats alguns internacionals, Llopart va visitar al cap de la seva companyia Dortomb Albert, a l'hotel Nilús a Caldes d'Estrac, habilitat com hospital.

34. ARXIU HISTÒRIC DE BADALONA (AHBDN), Fons Ajuntament de Badalona. Llibre d'altres de l'allistament 1936-1941, 737.

VILLARROYA

Aquests versos cantats per Teresa Rebull es convertiren en una de les cançons més emocionants de la Guerra Civil.

Ja he dit que les cendres de Salvador Riera reposen a l'Ebre, però encara avui, vuitanta anys després del final de la batalla, apareixen restes dels soldats que varen morir l'estiu i la tardor de 1938.

Per això em resulta difícil dir on acaba en el temps i l'espai la batalla de l'Ebre. Però sí que tinc molt clar que la rereguarda de la batalla de l'Ebre va molt més enllà de les comarques que la varen patir i molt més enllà de 1938.